

HOLOCAUST BIBLIOTHEEK

Bettine Siertsema

*Eerste Nederlandse getuigenissen
van de Holocaust*

1945 – 1946

Eerste Nederlandse getuigenissen
van de Holocaust

1945-1946

Eerste Nederlandse getuigenissen van de Holocaust

1945-1946

Inleiding en redactie
Bettine Siertsema

Uitgeverij Verbum heeft getracht alle rechthebbenden van de gereproduceerde teksten te achterhalen. Zij die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

© 2018 Uitgeverij Verbum en Bettine Siertsema
Vormgeving binnenwerk: Dianne Rijnbende
ISBN 9789074274890

Meer informatie: verbum.nl

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	7
Bettine Siertsema	
VUGHT, POORT VAN DE HEL!	27
<i>Oorlogsberinneringen van een Jood</i>	
CONCENTRATIEKAMP MAUTHAUSEN, MOORDHAUSEN	145
<i>Gevangene No. 12564 vertelt</i>	
DEPORTATIES	163
S. van den Bergh	
UIT HET NABIJE VERLEDEN	239
Herman Boasson	
HET MOORDHOL BERGEN-BELSEN.	269
Max Hakkert	
WIJ KLAGEN AAN!	305
H.F. Kemperman en Mary Kemperman-Peitel	
WESTERBORK EN THERESIENSTADT.	357
A.J. Liepman	
BUNA	395
Ies Spetter	
TUSSEN LEVEN EN DOOD IN AUSCHWITZ	455
M. Stoppelman en E. van Gelder	
AAN DE GASKAMER ONTSNAPT!	503
R. de Winter-Levy	

INLEIDING

BETTINE SIERTSEMA

Een van de bekendste ‘Rechtvaardigen onder de Volkeren’ van het herinneringscentrum Yad Vashem is Jan Karski, een Poolse verzetsstrijder die de Poolse regering in ballingschap en vervolgens ook de geallieerde regeringen op de hoogte bracht van de massamoord op de Joden in de vernietigingskampen in Polen. In 1942 sprak hij met de Britse minister van Buitenlandse Zaken Anthony Eden, op 28 juli 1943 zelfs met de Amerikaanse president Roosevelt persoonlijk,¹ en daarnaast met het hoogerechtshof, kerkleiders, journalisten en filmmakers. In december 1942 publiceerde de Poolse regering in ballingschap de brochure *The Mass Extermination of Jews in German Occupied Poland*, gebaseerd op Karski’s getuigenis. Hijzelf publiceerde in 1944 *Courier from Poland. The Story of a Secret State*. En het leidde allemaal tot niets.

Jan Karski was niet de enige informant over Auschwitz. De eveneens Poolse, niet-Joodse verzetsstrijder Witold Pilecki liet zich in 1940 vrijwillig gevangennemen en opsluiten in Auschwitz om de geruchten die over het kamp de ronde deden te controleren. Vanaf 1941 stuurde hij via het Poolse verzet rapporten naar de geallieerden. In 1943 ontsnapte hij uit Auschwitz en schreef een gedetailleerd verslag, dat meldde dat er in de eerste drie jaar twee miljoen mensen vermoord waren en dat eenzelfde aantal verwacht kon worden voor de volgende drie jaren. Het rapport werd als ongeloofwaardig terzijde geschoven. Dat gebeurde een jaar later niet met het verslag dat de Joodse Rudolf Vrba uitbracht na zijn ontsnapping uit Auschwitz samen met Alfred Wetzler – twee van de vijf Joden die erin slaagden te ontsnappen. Dit Vrba-Wetzler-rapport werd in juni 1944 publiek gemaakt door de BBC en de *New York Times*. Mogelijk heeft dat bijgedragen aan het overleven van de laatste

tweehonderdduizend Hongaarse Joden. Als publicatie niet vertraagd was geworden had het volgens Vrba zelf ook velen kunnen redden van de vierhonderdzevenendertigduizend Hongaarse Joden die vóór juni 1944 gedeporteerd werden.

Nederland had zijn eigen informant, al is die persoon vrijwel onbekend gebleven. Jaap van Duijn ging, nog maar net twintig, in 1940 als tuinman werken voor een Duits bedrijf, dat hem in de zomer van 1942 naar IG Farben zond om de tuinaanplant bij een nieuwe fabriek in Monowitz te verzorgen. Daar kon hij de lucht van de crematoria ruiken, de schoorstenen zien en van Nederlandse gevangenen horen wat er gaande was. Die gevangenen vroegen hem dat door te geven aan de Joden in Nederland. Bij zijn verlof eind 1942 zocht hij inderdaad contact met de Joodse Raad in Amsterdam. Hij kreeg de voorzitters Asscher en Cohen echter niet te spreken. Degenen aan wie hij wel verslag uitbracht, schrokken erg van zijn verhaal, maar wisten niet of hij wel te vertrouwen was.² Ook met zijn verhaal werd niets gedaan, evenmin als met de schaarse andere berichten waarvan wij nu weten, zoals het essay van Sally de Jong, de broer van Loe, dat binnenkort in een aparte uitgave zal verschijnen.³ In elk geval veranderde de Joodse Raad zijn tactiek niet: de Nederlandse Joden werden niet gewaarschuwd voor wat hen te wachten stond en kregen niet het advies om onder te duiken. De berichten van Jaap van Duijn hebben het grote publiek dus niet bereikt. Wel verschenen er al tijdens de oorlog twee getuigenissen over de Jodenvervolging en de concentratiekampen in druk. In 1943 werd een clandestiene uitgave gepubliceerd van twee lange brieven van Etty Hillesum uit Westerbork, onder de misleidende titel *Drie brieven van den kunstschilder Johannes Baptiste van der Pluym (1843-1912)*. En in 1944, na de bevrijding van Zuid-Nederland, verscheen *Zeven maanden in handen van de Duitse Sicherheitsdienst*, een verslag van een verblijf in kamp Amersfoort door kapelaan Jean Slots. Het kwam weliswaar vaker voor dat niet-Joodse gevangenen werden vrijgelaten uit een kamp, maar dat gebeurde altijd op voorwaarde dat men zou zwijgen over wat er in het kamp gaande was. Het is geen wonder, dat mensen die hadden kennisgemaakt met

het mensonterende regime in een concentratiekamp hun vrijheid niet in de waagschaal wilden stellen om de buitenwereld te informeren over hun persoonlijke lotgevallen of het kampstelsel als zodanig. Uit het overzicht van Lisette Lewin valt trouwens op te maken dat de belangstelling van de clandestiene pers meer uitging naar poëzie,⁴ waarschijnlijk omdat men veronderstelde dat die beter de geest van verzet zou steunen dan afschrikwekkende verhalen over de mogelijke sancties op verzetsdaden.

De twee genoemde publicaties tijdens de oorlog gingen slechts over wat zich in Nederlandse kampen afspeelde. De hier verzamelde eerste getuigenissen vertellen over de nog veel gruwelijker werkelijkheid van de kampen in Duitsland en Polen.

Uit krantenberichten kon het publiek er al wel enige kennis van nemen. *De Waarheid* en *Vrij Nederland* publiceerden het vaakst berichten en ooggetuigenverhalen, en daarnaast *De Groene en Tijd en Taak* met series van respectievelijk Abel J. Herzberg en Herman Boasson, die later in boekvorm verschenen. Verder viel er natuurlijk het een en ander af te leiden uit de vele overlijdensberichten waarin het concentratiekamp genoemd werd. Een enkele keer verscheen er een gruwelijke foto van stapels lijken (maar lang niet zoveel als in de Britse kranten) en in de bioscopen werden filmbeelden vertoond die de geallieerden hadden gemaakt bij de bevrijding van de kampen. Vanaf najaar 1945 werd er bericht over rechtszaken tegen kampbeulen, zoals het Bergen-Belsen-proces. Daarbij werden kwalificaties gebezigd als ‘beestmensen’ en ‘misdadigers wier sadisme en monsterachtige wreedheid de gehele beschaafde wereld hebben geschokt’, ‘nazibarbarisme’ en ‘satanisch knekelrijk’. De berichten in de pers gingen echter vooral over de kampen die in de westerse geallieerde zone lagen, met name Bergen-Belsen.

De vroegste geschiedschrijving van de Jodenvervolging in Nederland, *Geschiedenis der Joden in Nederland. Laatste bedrijf* van S. de Wolff uit 1946, beperkt zich vrijwel geheel tot wat er op Nederlands grondgebied gebeurd was. Wat er na Westerbork kwam, wordt alleen vaag aangeduid met ‘naar Polen’, en er worden in het voorlaatste hoofdstuk een paar alinea’s gewijd aan de categorieën ‘bevoorrechten’ die

naar Bergen-Belsen of Theresienstadt gingen, zoals mensen met een Palestina-certificaat, diamantwerkers en gemengd-gehuwden. In oktober 1945 verscheen wel het boekje *De vernietiging van de Joden in Polen* met ooggetuigenverslagen over het getto van Warschau, de vernietigingskampen in Oost-Polen (maar zonder Sobibor), arbeidskampen in Posen, het arbeidskamp Kratzau, de kampen rond Auschwitz, en Birkenau. Het betreft hier echter vertalingen van teksten die eerder in het Duits en Frans waren gepubliceerd.⁵ De samensteller, J.A. Weijel (ook wel gespeld als Weyel), verifieerde die buitenlandse berichten bij teruggekeerde gedeporteerden en voegde aan het stuk over Birkenau een paar bladzijden van een Nederlandse vrouwelijke overlevende toe. *De oorlog die Hitler won* van H. Wielek (die het werk voortzette dat de omgekomen Hugo Heymans en J. Minkenhof waren begonnen) bevat wel een beschrijving van Auschwitz, Theresienstadt en Bergen-Belsen van drie verschillende ooggetuigen, maar dat boek verscheen pas in 1947. Zo waren de hier verzamelde vroegste Nederlandse getuigenissen dus werkelijk de eerste die het algemene publiek een uitgebreid beeld gaven van de concentratiekampen. Loe de Jong heeft er voor zijn geschiedschrijving gebruik van gemaakt (alleen H. Boasson, A.J. Liepman en de anonieme auteur van *Concentratiekamp Mauthausen, Moordhausen* worden niet genoemd); Jacques Presser gebruikte blijkens het register alleen S. van den Bergh.

MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT

De Joodse getuigenissen vormden maar een minderheid van de kampmemoires die in de jaren na de oorlog uitkwamen: er verschenen in die eerste tijd ongeveer vier keer zoveel memoires van niet-Joodse auteurs, mensen die om hun verzet of als gijzelaar in een kamp terecht waren gekomen. Het was pas vanaf de zomer van 1945 dat de omvang van de Jodenmoord wat breder bekend werd, maar ook toen werd de oorlog toch vooral geplaatst in het

frame van militaire overweldiging en heldhaftig verzet. Ook bij het proces van Neurenberg waarin de nazikopstukken werden berecht, was de Jodenvervolgning niet meer dan een onderdeel van de andere oorlogsmisdaden als militaire agressie, moord op gijzelaars en rechtsverkrachting. Over het algemeen begon het publiek in de eerste jaren na 1945 zijn interesse echter onbegrijpelijk snel te verliezen. Er trad na de eerste stroom berichten al gauw een zekere verzadiging op. Zo stelt een recensie van *Eindstation Auschwitz* van Eddy de Wind in juli 1946 dat een jaar daarvoor de concentratiekampbrochures nog langs de straat werden verkocht, terwijl voor recentere uitgaven moeilijk een publiek te vinden was, en gaf in 1947 een Amsterdamse boekhandel vijftig procent korting op 'verzetsliteratuur'.⁶ De criticus Ben Stroman probeerde in januari 1947 een verklaring te vinden voor die ook door hem geconstateerde tendens dat het publiek 'beu is van boeken over den oorlog': 'Men heeft aanvankelijk de bijbeldikke turven zoo goed als de pamfletdunne geschriften verslonden. En men werd teleurgesteld. Enerzijds omdat het immers "allemaal hetzelfde" was, anderzijds omdat men het toch niet bevatten kon.'⁷

Niet alleen jegens boeken, ook jegens de overlevenden zelf was de stemming niet erg welwillend, en overheersten onbegrip en onverschilligheid, getuige de oudejaarstoespraak van koningin Wilhelmina van 1946, die het gebrek aan medeleven met het leed en de geestelijke nood van anderen aan de kaak stelt en het Nederlandse volk toeroept: 'Zijt gij niet al te spoedig vergeten de schanddaden uit concentratiekampen, die de edelsten en besten uit ons volk ondergingen en die gruwelijker waren dan wat de geschiedenis ooit gekend heeft?'⁸ Kennelijk dacht Wilhelmina bij concentratiekamp-overlevenden nog in de eerste plaats aan verzetsmensen.

Dat alles zou pas in de jaren zestig veranderen. Sinds het proces-Eichmann in 1961 wordt wereldwijd het beeld van de Tweede Wereldoorlog in toenemende mate bepaald door de Holocaust.⁹ In Nederland heeft ook het verschijnen van Jacques Pressers *Ondergang* in 1965 een grote rol gespeeld. Bij de berechting van Eichmann

lag, anders dan in Neurenberg, het accent op verklaringen van levende getuigen, en het toen nog jonge medium televisie deed daar internationaal verslag van. Daardoor werd ook de interesse in ooggetuigenverhalen gestimuleerd, eerst in boeken, waarvan er in het laatste kwart van de twintigste eeuw een nieuw hausse ontstond, en wat later ook in de vorm van videogetuigenissen, zoals die van het Shoah Visual History Archive, dat er vanaf 1995 drienvijftigduizend maakte, waarvan rond de tweeduizend (deels) over Nederland gaan.

De in dit boek verzamelde Joodse kampgetuigenissen dateren van de eerste jaren na de oorlog. Ze zijn betrekkelijk klein van omvang, van vijftien tot tachtig bladzijden. Er zijn in die jaren ook een aantal langere teksten gepubliceerd, die minder het karakter van een brochure hebben, zoals van de arts E. de Wind, *Eindstation Auschwitz*, en van Leo Vos, *Het fluitje*, beide uit 1946. Die zullen in de naaste toekomst voor heruitgave in aanmerking komen. Het is ook vaak voorgekomen dat overlevenden kort na de bevrijding wel hun herinneringen aan het kamp opschreven, maar die niet aan een uitgever aanboden, of er wellicht geen konden vinden die geïnteresseerd was. Zo bijvoorbeeld H.N. Andriess, Mirjam Blits, Nora Keizer, Bill Minco en Fia Polak, van wie de kampherinneringen alle pas veel later verschenen.¹⁰ Daar zijn verschillende verklaringen voor mogelijk. De papierschaarste deed zich nog lange tijd na de oorlog gelden; dat is nog te zien aan de uiterlijke verschijningsvorm van deze vroege getuigenissen, die we nu als flodderig zouden beschouwen. Zoals gezegd was voor het uitgeversbedrijf het snel opdrogen van de belangstelling voor oorlogsverhalen een belangrijke factor. Voor Joodse overlevenden was het allemaal nog moeizamer. Want – hoe onvoorstelbaar dat ook klinkt – kort na de oorlog tekende zich een duidelijk antisemitische tendens af in de Nederlandse samenleving. Martin Bossenbroek spreekt van ‘een muur van onverschilligheid, zelfs vijandigheid van de niet-joodse omgeving’ waar Joodse overlevenden op stuitten.¹¹ Isaac Lipschits betitelt dat veelzeggend als ‘de kleine sjoa’.¹² Niet alleen weigerden voormalige bureaus en kennissen vaak in bewaring gegeven spullen terug te ge-

ven, maar ook waren niet-Joodse Nederlanders bang dat de Joden (weer) veel invloed zouden krijgen op bestuurlijk en economisch gebied. Er zijn beschamende voorbeelden te noemen, zoals een ingezonden-brievenschrijfster in *Vrij Nederland* van 4 augustus 1945 (dus in een verzetskrant, drie maanden na de bevrijding!), die de maatschappelijke invloed van Joodse burgers wil inperken: ‘Er bestaat tussen de Joden onderling een sterke band – overigens loffelijk – die hen ertoe brengt om hun energie en invloed te gebruiken teneinde elkaar op plaatsen te brengen die zij begeren, met het gevolg dat daar een onevenredige vertegenwoordiging komt van het Joodse element. [...] Nu is het ogenblik daar om te tonen dat wij niet weer overrompeld willen worden.’¹³

Dat latente, of zelfs openlijke antisemitisme zal zeker een factor geweest zijn waardoor Joodse overlevenden liever niet de openbaarheid zochten. Maar nog los van de stemming in de samenleving hadden de meeste overlevenden alle energie nodig om een nieuw bestaan op te bouwen; zij hadden immers meestal slechts het vege lijf weten te redden en moesten het zonder eigen vermogen stellen en zonder een sociaal netwerk om behulpzaam te zijn, daar er meestal maar weinig familie en vrienden waren teruggekeerd. Zo werden de kampherinneringen vaak uit zelfbescherming weggestopt. De publicatiestroom die na het proces-Eichmann geleidelijk op gang kwam, kreeg dan ook vanaf eind jaren zeventig een merkbare impuls, toen overlevenden hun pensioen naderden of alsnog door hun ervaringen ingehaald werden doordat het kampsyndroom zijn tol eiste. Nog weer later kwam er ook aandacht voor mensen die de oorlog in de onderduik hadden overleefd. In de ‘hiërarchie van leed’ werd die ervaring aanvankelijk niet hoog aangeslagen. En ook van henzelf kon je uitspraken horen als ‘Wat heb ik nou helemaal meegemaakt?’. Maar tegenwoordig is er oog voor gekomen dat ook de onderduikervaring trauma’s heeft veroorzaakt, door het losgerukt worden uit het vertrouwde bestaan, het gescheiden worden van de ouders, de permanente angst voor ontdekking, het frequent moeten wisselen van adres als er gevaar dreigde, de vreemde omgeving met andere gewoonten, andere godsdienst, andere taal soms,

om over ontsporingen als misbruik en uitbuiting nog te zwijgen. Onderduikliteratuur heeft zo een eigen plaats verworven in de getuigenissen over de oorlog.

LITERAIRE WAARDE

Van de vroege Nederlandse getuigenissen zijn er slechts een paar herdrukt. Het vaakst gebeurde dat met Abel J. Herzbergs *Amor fati. Zeven opstellen over Bergen-Belsen*, dat in 1946 in afleveringen gepubliceerd werd in *De Groene Amsterdammer*. De hier opgenomen schetsen van Herman Boasson verschenen van 1945 tot 1947 in afleveringen in het religieus-socialistische tijdschrift *Tijd en taak*, en werden in 1979 en 1981 herdrukt als zelfstandige uitgave. De kampherinneringen van Siegfried van den Bergh, in 1945 verschenen onder de titel *Deportaties*, werden in licht gewijzigde vorm een onderdeel van zijn autobiografie, *Kroonprins van Mandelstein* uit 1978, die een paar keer herdrukt werd.

Hoe komt het dat deze drie geschriften herdrukt werden en de andere – tot nu – in de vergetelheid zijn geraakt? Een belangrijke reden zal liggen in de literaire kwaliteit. Dat geldt zonder meer voor Abel J. Herzberg, die al vóór 1940 een gevestigd schrijver was. Bovendien zijn zijn essays van een opmerkelijke mildheid. Hij was van mening dat wreedheid besmettelijk is en stond dan ook niet uitvoerig stil bij de gruwelijke dingen die hij meegemaakt had. Zijn bezonken oordeel en zijn rustige toon onderscheiden *Amor fati* van de meeste andere vroege getuigenissen, en maken dat zijn boek niet alleen tegenwoordig nog heel lezenswaardig is, maar ook in goede aarde viel in die naoorlogse jaren waarin men een afkeer had gekregen van wat ‘prikkelraadliteratuur’ werd genoemd. De schetsen van Herman Boasson zijn in hun sfeertekening haast poëtisch te noemen en hebben met hun hoogstpersoonlijke perspectief een grote zeggingskracht. Siegfried van den Bergh, ten slotte, is een vaardig verteller, die zijn belevenissen chronologisch geordend, gedetail-

leerd en met aandacht voor de spanningsopbouw weergeeft. Hij zorgde trouwens zelf voor de ‘herdruk’ door zijn kampmemoires op te nemen in zijn autobiografie. Dit alles wil niet zeggen dat de niet-herdrukte getuigenissen literaire kwaliteit missen. Zo is het verslag van Ies Spetter, hier voor het eerst gepubliceerd, bepaald boeiend en goed geschreven. Andere verslagen lijken eerder een opsomming van gruwelijkheden. Soms lijden ze ook aan opgewonden of clichématig taalgebruik. Des te opmerkelijker is het dat in een aantal teksten humor en ironie niet ontbreken.

Nu is natuurlijk geen van deze teksten geschreven met bellettrie als eerste doel. Soms willen auteurs zelfs de schijn van literaire status uit de weg gaan. Datzelfde ongemak leeft ook bij de lezer: kamliteratuur wordt doorgaans niet gelezen om het verwachte esthetische genot. De literatuurtheoreticus Sem Dresden bespreekt dat spanningsveld in zijn studie naar internationale kamliteratuur: ‘Schone letteren in verband met onuitsprekelijke ellende? Het lijkt verdacht veel op heiligschennis.’ Hij vertelt hoe J. Hemelrijk in familiekring uit zijn herinneringen aan Buchenwald voorlas en toen te horen kreeg: ‘Probeer er geen literatuur van te maken, maar vertel eenvoudig en sober.’¹⁴ Nu kunnen eenvoud en soberheid juist als literaire kwaliteit ervaren worden, maar uit het advies spreekt de opvatting dat aandacht voor de vormgeving afbreuk zou doen aan de authenticiteit en de oprechtheid, wat mij een misverstand lijkt. Retorisch geweld en opzichtige mooischrijverij zouden inderdaad misstaan – maar waar niet? Vrijwel iedereen die over zijn kampervaring vertelt, laat vroeg of laat merken dat de taal als instrument tekortschiet om de werkelijkheid over te dragen: er zijn geen woorden voor een bepaald gebeuren, het laat zich met geen pen beschrijven, de schrijver is niet in staat weer te geven... In dit genre teksten zijn het bijna standaarduitdrukkingen. En de lezer zou zich niet minder dan de auteurs bewust moeten zijn van de diepte die daaronder schuilgaat.

Er waren verschillende motieven voor het opschrijven en publiceren van kampherinneringen, motieven die meer of minder expliciet in de teksten zelf zijn terug te vinden. De eerste is historisch van aard: de auteurs willen simpelweg de wereld informeren over wat er gaande was geweest. Max Hakkert bijvoorbeeld wil ‘onder de aandacht brengen van [z]ijn vrijheidslievende landgenoten, waartoe deze misdadige nazidictatuur geleid heeft’. De anonieme schrijver van de brochure *Mauthausen moordhausen* stelt op het eind: ‘Er zullen heel weinig Hollanders geweest zijn, die zo achter de coulissen hebben gekeken als ik’, waar hij inderdaad gelijk in had. Er zijn immers vrijwel geen Joden die de eerste jaren van Mauthausen hebben overleefd.

Het besef dat de kampervaringen van historisch belang zijn, heeft bij sommigen ook een toekomstgerichte component: men wil de wereld informeren om ‘bij te dragen aan de vernietiging van de nationaalsocialistische geestesgesteldheid’ en ‘op te wekken tot voortdurende waakzaamheid tegen deze verderfelijke mentaliteit’, zoals M. Stoppelman en E. van Gelder verklaren. Sommigen stellen echter nadrukkelijk dat hun geschrift niet is bedoeld als aanklacht tegen het hele Duitse volk, al toont een van hen, H.F. Kemperman, zich toch wel zeer verontwaardigd over berichten dat het Duitse publiek gelachen zou hebben bij het zien van de filmbeelden van de kampen. Ook Ies Spetter zegt niet een beschuldiging van het Duitse volk te bedoelen, maar hij is evengoed van oordeel dat de meerderheid van de Duitsers zich medeplichtig heeft gedragen. Zijn motief om zijn ervaringen op te schrijven gaat nog verder dan het directe historische belang. Hij zoekt een sociaalpsychologische verklaring voor het gedrag van een deel van het Duitse volk, en wil bijdragen aan verdieping van kennis van ‘de verschijningsvorm mens’.

Naast de algemeen informatieve doelstellingen, hebben enkele van deze vroege getuigenissen een juridisch oogmerk. Het echtpaar Kemperman roept expliciet op om voormalige politieke gevangenen zitting te geven in de tribunalen die recht zullen spreken over de

daders. R. de Winter-Levy en, minder nadrukkelijk, het echtpaar Kemperman preciseren dat ze met name de Nederlandse landverraders, ‘de vazallen van de Duitse tiran’, bestraft willen zien; ook de anonieme auteur over Vught wil dat, zelfs ‘tienmaal zwaarder dan hun Arische collega’s’. Het noemen van de namen van veel individuele daders wijst ook in die richting; de auteurs hoopten wellicht dat hun getuigenis zou kunnen bijdragen aan de berechting.

Nogal wrang is het heftige appèl dat de anonieme auteur van *Vught, poort van de hell!* op de Nederlandse overheid doet om geen Duitse Joden toe te laten en hen terug te sturen naar Duitsland. Hij velde al voordat hij over zijn kampervaringen vertelde een zeer negatief oordeel over de Duits-Joodse emigranten, die hij een ‘onsympathieke opstelling’ verweet; hij vond hen onbetrouwbaar, arrogant en vol van kritiek op Nederland. Als het over hun rol in Vught gaat, schrijft hij: ‘Want in niets onderscheidden ze zich, wat miserabele karaktereigenschappen betrof, van hun Arische landgenoten. Sommige Joods-Duitse barakkenleiders “timmerden” bijvoorbeeld even lustig op ons los als de *SS-Scharführers!*’ A.J. Liepman is even kritisch over de Duitse Joden in Westerbork en Theresienstadt. Hij schrijft dat de Ordedienst, de Joodse kamppolitie in Westerbork, voor het merendeel uit Duitsers bestond en voegt daaraan toe: ‘synoniem voor dienstkloppers, strooplikkers, militieresten’. De animositeit tussen Nederlandse en Duitse Joden in Westerbork, is bekend uit andere egodocumenten. Het is bijvoorbeeld een thema waar Philip Mechanicus in *In Depot*, het dagboek dat hij van mei 1943 tot februari 1944 in Westerbork bijhield, regelmatig op terugkomt. Hijzelf ergert zich aan de arrogantie en de snauwerige manier van commanderen van de Duitse Joden, al wijst hij er ook op dat de in 1933 uit Duitsland gevluchte Joden zich in de steek gelaten voelden door de Nederlandse Joden, omdat die zich weinig behulpzaam hadden betoond bij hun opvang. In Theresienstadt blijkt Liepmans antipathie nog niet verdwenen. Hij beschrijft hoe na de bevrijding de gevangenen zich zoveel mogelijk in hun nationale kleuren tooiden, en voegt daar dan ironisch aan toe: ‘De Duitse Joden alleen lopen nog met hun ster rond; zij kregen nog

geen “bevel” dit hopeloze sieraad te verwijderen. Moet je toch mee te doen hebben.’ Dat de Duitse Joden waarschijnlijk weinig zin hadden zich te tooien in de kleuren van de Duitse vlag, komt kennelijk niet in hem op.

Een laatste motief om schriftelijk getuigenis af te leggen van de kampervaring is te vinden bij het echtpaar Kemperman, dat daarover zegt dat ‘wij overlevenden een getuigenis verplicht zijn aan de nagedachtenis onzer doodgemartelde kameraden’. Wanneer andere auteurs niet alleen veel namen van daders noemen, maar ook van lotgenoten, zeker als dat in positieve zin is, kan men ervan uitgaan dat dat motief op de achtergrond ook bij hen aanwezig was. De anonieme schrijver over Mauthausen wil met de opbrengst van zijn – nooit verschenen – vervolgboek zelfs een ‘klein gedenkteken plaatsen’ om zijn ‘kameraden te eren die voor hun principe in het concentratiekamp Mauthausen gevallen zijn’.

Van een therapeutisch oogmerk, het opschrijven van herinneringen als instrument om de ervaringen te verwerken, is hier nog geen sprake. Latere getuigenissen vermelden soms wel dat het op aanraden van anderen, vrienden of psychiaters, is dat de pen ter hand werd genomen. Maar in de eerste naoorlogse jaren was er nog weinig aandacht voor de psychische gevolgen van de trauma’s die overlevenden hadden opgedaan, bij het grote publiek evenmin als bij medische professionals.

HISTORISCHE WAARDE

De hier verzamelde vroege getuigenissen zijn alle na de bevrijding geschreven. Anders dan bij dagboeken en brieven wisten de schrijvers dus hoe de oorlog afgelopen was. Maar omdat ze zo kort na de bevrijding schreven, hadden ze nog niet het overzicht over het geheel en waren allerlei nu beschikbare gegevens nog niet bekend. Dat maakt dat deze teksten alleen met de nodige voorzichtigheid als historische bron gehanteerd kunnen worden. Zo valt direct op

dat namen nogal verhaspeld kunnen zijn, waarschijnlijk doordat die alleen uit het gehoor bekend waren: Sachsenhausen en Neu-Gammeln (voor Neuengamme) bij Kemperman, Auschwitz bij Liepman, Mengel en Glauberg (voor Mengele en Clauberg) bij Kemperman-Peitel, en Gemmeker (voor Gemmeker bij Hakkert zijn daar voorbeelden van. Onnauwkeurigheden in aantallen liggen voor de hand. Sommige zaken die nu algemeen bekend zijn, worden niet vermeld. Zo bericht de auteur van *Vught, Poort van de hel!* wel dat er tegen de arrestatie van twaalfhonderd Joden in februari 1941 veel protesten waren van niet-Joden, onder andere in kerken vanaf de kansel, maar rept hij met geen woord over de Februaristaking, die toch het meest sprekende voorbeeld is van dat protest door niet-Joden. H.F. Kemperman somt de gehanteerde moordmethoden in Mauthausen op, niet uit eigen observatie maar op gezag van een niet nader genoemde Amerikaanse commandant, maar hij verzuimt de manier te noemen waardoor Mauthausen zo berucht geworden is: de steengroeve met de honderdzesentachtig treden tellende ‘trap des doods’, en het zogenaamde ‘valschermspringen’, de cynische naam die de SS gaf aan het gedwongen naar beneden springen in de diepe steengroeve.

Erger dan onnauwkeurigheden en omissies is natuurlijk foutieve informatie. Daarvan is nogal wat te vinden in de brochure *Wij klagen aan!*, met name in het uitvoerige fragment van Kemperman-Peitel over Bergen-Belsen. Zo stelt zij de oppervlakte van het kamp op zestig vierkante kilometer, wat ongeveer tien keer te groot is. Allerlei andere zaken kunnen wel op Auschwitz of Birkenau slaan, zoals de duizenden Joden die het gas in werden gejaagd, maar niet op Bergen-Belsen, waar geen gaskamer was. Ook wat zij vertelt over het douchen als dekmantel voor de gaskamer en over de medische experimenten doet vermoeden dat zij Bergen-Belsen verwart met Auschwitz-Birkenau. Over de moordmethode van een badlokaal waarvan de houten rekjes op de bodem onder vijfduizend volt gezet konden worden, zijn geen andere berichten bekend. Vermoedelijk was het niet meer dan een gerucht dat de ronde deed. De mededeling is natuurlijk zelf al bedenkelijk, daar hout geen elektrische

stroom geleidt. Dergelijke onjuist- en onwaarschijnlijkheden suggereren dat dit een heel vroege getuigenis is en geschreven is toen de ervaringen nog zo vers waren, dat de herinneringen door elkaar liepen en er geen aandacht was voor verificatie. Vermoedelijk is de aanduiding in bibliotheek- en antiquariaatscatalogi, ‘circa 1946’, dan ook een te late datering.

Anders is het wanneer onbekende feiten ook in andere teksten voorkomen. Zo wordt zowel door Kemperman over Sachsenhausen als Spetter over Buna (de fabriek van IG Farben en het bijbehorende KZ Auschwitz III ofwel Monowitz) verteld dat mensen met gouden kiezen meteen voor de gaskamer geselecteerd werden, waarna het goud uit hun mond gebroken werd. In het boekje van Kemperman in de bibliotheek van het NIOD staat op verschillende plaatsen in de marge met potlood genoteerd ‘onjuist’, vermoedelijk door een NIOD-medewerker. Zo ook bij dit goudenkiezenverhaal, maar wanneer dat door anderen wordt bevestigd, al is het over een ander kamp, dan wordt het aannemelijk dat ook Kempermans weergave klopt.

De waarde van deze vroege getuigenissen ligt dan ook op verschillende terreinen. Soms kunnen details het grote, bekende geschiedverhaal nader invullen. Door het individuele en persoonlijke karakter van de teksten kom je als lezer gevoelsmatig dicht bij de gebeurtenissen, al heeft het literaire talent van de schrijver daarin wel een groot aandeel. Vergeleken met latere getuigenissen kun je constateren dat in dat opzicht de eerste uitgevers minder strenge criteria hebben aangelegd. In de maanden na de bevrijding, was de honger om te weten wat zich in de concentratiekampen had afgespeeld groot. Van sommige van deze vroege geschriften is het omslag zo vormgegeven dat de gruwelen én de verontwaardiging eraan af te lezen zijn. Inhoudelijk schuwen deze getuigenissen de verschrikkelijke details meestal ook niet. Die eerste periode van willen weten duurde echter niet erg lang. Mogelijk heeft de verspreiding van beeldmateriaal dat door de geallieerden bij de bevrijding van de kampen was gemaakt, eraan bijgedragen dat de honger bij het publiek snel verzadigd raakte. Bekend zijn de foto's

van Bergen-Belsen die *Life magazine* al op 7 mei 1945 publiceerde, en net als in Duitsland werden ook in Nederlandse bioscopen filmbeelden vertoond die bij de bevrijding van de concentratiekampen gemaakt waren.

Ten slotte zijn deze vroege getuigenissen ook interessant omdat zij iets laten zien van de algemene stemming in de maanden na de bevrijding. Zo is in onze ogen de afkeer van Duitse Joden bij de schrijver van *Vught, poort van de hel!* tamelijk schokkend, evenals zijn oproep om Duitsland als land geheel ‘te versnipperen en de ruggengraat te breken’, hoe begrijpelijk die voor een voormalige kampgevangene ook is. Misschien zijn zulke heftige uitspraken er mede debet aan dat de meeste van deze vroege geschriften niet zijn herdrukt in een tijd die door de Koude Oorlog al snel het vizier op een nieuwe vijand richtte.

VERSCHIL MET DAGBOEKEN EN LATERE MEMOIRES

Er zijn nog vroegere getuigenissen over de kampen bekend dan die hier verzameld zijn: dagboeken en brieven. Daarvan zijn er in het Nederlands intussen zeventien gepubliceerd (waarvan drie door niet-Joodse auteurs),¹⁵ soms pas bijna zeventig jaar na dato, bijvoorbeeld doordat ze niet eerder teruggevonden zijn, zoals het dagboek van Helga Deen uit kamp Vught. Behalve in Westerbork was het bijhouden van een dagboek een hachelijke zaak, omdat het streng verboden was. In sommige kampen was het praktisch uitgesloten door de zware omstandigheden en het ontbreken van schrijfmateriaal. Dat geldt onder andere voor Auschwitz en Sachsenhausen. Dus ook wie de voorkeur zou geven aan dagboeken boven achteraf opgeschreven herinneringen omdat die authentiek of eerlijker zouden zijn (wat nog maar de vraag is, denk aan de angst voor ontdekking, die van invloed kan zijn op wat opgeschreven wordt), vindt in deze vroege getuigenissen berichten over plaatsen en zaken die in geen dagboek aan de orde komen.

De dagboeken die nog in de jaren veertig verschenen zijn van Loden Vogel, pseudoniem van Louis M. Tas, uit Bergen-Belsen en van Floris Bakels uit onder andere Amersfoort, Natzweiler en Dachau. Beide onderscheiden zich van de later gepubliceerde dagboeken doordat ze een uitgesproken privé-karakter hebben en minder dan de andere geschreven lijken te zijn met een publiek voor ogen. Een belangrijk motief bij beide is behoud van de eigen individualiteit, die het kampstelsel immers geheel wilde reduceren. Zo bevatten deze dagboeken weinig algemene observaties over het leven in het kamp. In *Dagboek uit een kamp* van Loden Vogel (1946) staat de zelfbeschouwing centraal. Het boek werd pas in 1965 en 2002 herdrukt. De christelijke Floris Bakels publiceerde in *Verbeelding als wapen* (1947) maar een heel klein deel van wat hij in het kamp had geschreven, namelijk vrijwel uitsluitend zijn dagdromen over en herinneringen aan taferelen uit zijn vroegere leven zoals wandelingen met de hond, een zeiltocht, een luxueuze treinreis, een gezellig samenzijn. Het zijn voor hem ontsnappingswegen uit de rauwe werkelijkheid, of zoals hij het zelf verwoordt: ‘Schrijvende dwong ik het verbeelde tot realiteit (...). Schrijvende, verbeeldende, bleef ik leven.’ Het boek werd slechts in een kleine oplage uitgebracht en niet herdrukt, maar delen werden later wel opgenomen in Bakels’ zeer veelgelezen kampmemoires *Nacht und Nebel* (1977 met tot nu zo’n twintig herdrukken). Gezien de boven aangestipte ‘kampproeheid’ die zich al betrekkelijk gauw bij het grote publiek manifesteerde, lijkt het niet toevallig dat juist de twee dagboeken die het minst van de kampwerkelijkheid laten zien in de naoorlogse jaren werden gepubliceerd. Dat was anders met het in 1950 verschenen *Tweestromenland* van Abel J. Herzberg, waarvan de publicatie waarschijnlijk geholpen werd door het succes van *Amor fati*. En na *Tweestromenland* duurde het vijftien jaar voordat het volgende kampdagboek werd gepubliceerd.

Op een aantal punten verschillen de vroege getuigenissen van later verschenen memoires. Zo zijn er vrijwel geen late getuigenissen die alleen over Vught of andere Nederlandse kampen gaan. Vermoedelijk voelde men dat men geen recht van spreken meer had,

toen de berichten over de concentratie- en vernietigingskampen in Duitsland en Polen eenmaal bekend werden. In de vroege teksten is men over het algemeen kritischer over de medegevangenen. In het dagelijks leven in een kamp had men vaak meer te lijden van medegevangenen dan van direct contact met bewakers: in milde kampen als Westerbork alleen al door het opeengepakt zijn met veel onbekenden, van wie men last had in de vorm van lawaai, stank, ruimtegebrek, en die met elkaar concurreerden om voedsel, een plekje bij de kachel, een *Sperre* (vrijstelling van transport). Naarmate de afstand in tijd groter werd, werden de medegevangenen meer gezien als lotgenoten die aanspraak konden maken op solidariteit en loyaliteit.

Kapo’s worden in de vroege getuigenissen gemakkelijk op één hoop geschoven met de daders, de Duitse kampbewakers, terwijl er in latere getuigenissen meer oog is voor het feit dat kapo’s zelf ook gevangenen waren. Ook over de daders zijn latere getuigenissen vaak wat genuanceerder, niet over de categorie als geheel, maar wel over individuele positieve uitzonderingen. In die zin valt hier de anonieme auteur over Vught op, die zich fel uitlaat over de Duitse bewakers als ‘het corps bloedhonden, beroepsleugenaars, demonen en beestmensen’, maar in hoofdstuk X wel uitvoerig aandacht besteedt aan een ‘Mof die werkelijk een standbeeld verdient’.

Over niet-Joodse Nederlanders zijn de vroege getuigenissen wat positiever dan de latere, behalve natuurlijk waar het NSB’ers en verraders betreft. Met name aan de respectvolle bejegening toen het dragen van de davidster verplicht werd, bewaart men goede herinneringen. In latere teksten wordt het beeld beïnvloed door de vaak behoorlijk tegenvallende ontvangst bij terugkeer, met antisemitische uitspraken en al, en door het besef dat de Nederlandse bevolking de wegvoering van de Joden uit hun midden uiteindelijk zonder veel protest (op de Februaristaking na) heeft laten gebeuren. De blijdschap over het weer thuis zijn – al werd die blijdschap in de meeste gevallen zeer gedempt doordat er van familie en vrienden maar zo weinigen over waren – zal waarschijnlijk ook de niet-Joodse omgeving in een rooskleurig licht gezet hebben. Wel suggereert

de vrees voor opnieuw opvlammend antisemitisme, die verwoord wordt in het kader van de antipathie jegens de Duitse Joden, dat men zelf al nare ervaringen opgedaan had of die in elk geval voor mogelijk hield.

Hoe dan ook is het goed om zich ervan bewust te zijn dat getuigenissen niet alleen wat zeggen over de periode die beschreven wordt, maar ook over de tijd waarin ze te boek zijn gesteld.

Om de leesbaarheid te vergroten worden de teksten in de heden-daagse spelling weergegeven, waarbij spelfouten in eigennamen gecorrigeerd zijn. Ze worden elk voorafgegaan door een korte toelichting op de auteur (voor zover bekend) en de kenmerkende eigenschappen van de getuigenis.

NOTEN

1. Er is een interviewfragment te zien op YouTube uit niet-gebruikt materiaal voor Claude Lanzmanns film *Schoah*, waarin Karski vertelt over zijn gesprek met Roosevelt: <https://www.youtube.com/watch?v=paP02Us8CyM>.
2. Het verhaal van Jaap van Duijn is opgetekend door René Zwaap, 'De klokkenluider van Auschwitz' in *De Groene Amsterdammer*, 3 mei 2000. Loe de Jong schrijft erover in deel 7 (eerste helft), *Mei '43 - juni '44* van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1976), p. 344-345.
3. Sally de Jong, *De ondergang van het Nederlandse Jodendom. Eerste kroniek over de Jodenvervolgung, mei 1943*. Laren 2018.
4. Lisette Lewin, *Het clandestiene boek 1940-1945*. Amsterdam 1983², p. 285.
5. J.A. Weijel (samenst.), *De vernietiging van de Joden in Polen. Ooggetuigenverslagen over Warschau, Lublin, Tremblinka, Belzec, Posen, Kratzau, Auschwitz*. Vert. door Rosa Vomberg. Haarlem 1945.
6. Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Deel 12A *Epiloog*. Leiden 1988, p. 44.
7. Geciteerd in Chris van der Heijden, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*. Amsterdam/Antwerpen 2011, p. 133.
8. Geciteerd in Hinke Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam 2001, p. 21.
9. In *In de schaduw van Auschwitz* (Groningen 1995) bracht Frank van Vree die ontwikkeling in de herinneringscultuur in kaart voor de Nederlandse situatie aan de hand van monumenten, films, romans en geschiedschrijving.
10. Zie voor een vollediger overzicht tot 2005: Bettine Siertsema, *Uit de diepten. Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen*. Vught 2007.
11. Martin Bossenbroek, *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam 2001, p. 503.
12. Isaac Lipschits, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam 2001.
13. Dienne Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag 1998, p. 139.
14. S. Dresden, *Vervolging vernietiging literatuur*. Amsterdam 1991, p. 71.
15. In chronologische volgorde van verschijnen:
Loden Vogel, *Dagboek uit een kamp* (1946);
Nico Rost, *Goethe in Dachau* (1946);
Floris Bakels, *Verbeelding als wapen* (1947);
Abel J. Herzberg, *Tweestromenland. Dagboek uit Bergen-Belsen* (1950);
Philip Mechanicus, *In Dépôt. Dagboek uit Westerbork* (1964);
Renata Laqueur, *Dagboek uit Bergen-Belsen* (1965);
David Koker, *Dagboek geschreven in Vught* (1977);
Ety Hillesum, *Het verstoorde leven* (1981) en compleet: *Ety. De nagelaten geschriften* (1986);
Philip Mechanicus, *Ik woon, zoals je weet, drie hoog* (1987);
Mirjam Bolle-Levie, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen* (2003);
Willem Willing, *Afdrukken van indrukken. Dagboek en brieven uit Kamp Westerbork, barak 67* (2004);
Dirk Folmer, *Dagboek uit Kamp Amersfoort 1942* (2005);
Jaap Polak en Ina Soep, *Tussen de barakken... Liefdesbrieven in Westerbork en Bergen-Belsen* (2006);
Helga Deen, *Dit is om nooit meer te vergeten. Dagboek en brieven van Helga Deen 1943* (2007);
Klaartje de Zwarte-Walvisch, *Alles ging aan flarden* (2009); *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie. Den Haag, Barneveld, Westerbork, Theresienstadt, Den Haag, 1940-1945* (2009);
Hilde Verdoner, *Levenstekens. Brieven uit Westerbork* (2011).

Bettine Siertsema

Eerste Nederlandse getuigenissen van de Holocaust

1945 – 1946

Direct na de Tweede Wereldoorlog verschenen er talloze boekjes, pamfletten, essays en andere getuigenissen van Nederlanders die de Holocaust aan den lijve hadden meegemaakt. De onbekende gruwelijkheden moesten openbaar gemaakt worden. De wereld moest weten wat voor onmenselijke toestanden er in de concentratiekampen hadden plaatsgevonden. Iedereen moest geïnformeerd worden over de industriële moord op de Europese Joden.

Maar de belangstelling voor dit onderwerp viel aanvankelijk tegen. De eerste getuigenissen werden, door gebrek aan interesse, niet meer herdrukt en werden na verloop van tijd antiquarische curiositeiten. In dit boek worden de belangrijkste eerste getuigenissen gebundeld en voorzien van een inleiding door Bettine Siertsema. Als bron verdienen deze aanklachten meer bekendheid.

Bettine Siertsema studeerde Nederlands aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (VU). In 1990 werd ze studiesecretaris bij het Bezinningscentrum van de VU, later het Blaise Pascal Instituut geheten. Vanaf 2000 deed zij onderzoek naar de levensbeschouwelijke aspecten van Nederlandse dagboeken en memoires over de concentratiekampen. Wat voor gods- en mensbeeld hielden de schrijvers erop na, en hoe werd die visie beïnvloed door hun kampervaring? In 2007 promoveerde zij op de studie *Uit de diepten: Nederlandse egodocumenten over de nazi-concentratiekampen*. Zij werkt nu als universitair docent geschiedenis aan de VU.

Haar onderzoek concentreert zich op de internationale Holocaust-literatuur en mondelinge getuigenissen van de Sjoa. Ze heeft gepubliceerd over Etty Hillesum, Abel J. Herzberg, Jonathan Littells *De welwillenden*, David Grossmans *Zie: liefde*, vrouwelijke daders, Nederlandse literaire representaties van het proces-Eichmann en daarnaast over Nederlandse dichters als Martinus Nijhoff, Ida Gerhardt, Huub Oosterhuis en Lloyd Haft. Momenteel doet ze onderzoek naar de Holocaust-dader als literair personage.

9 789074 274890

